

Konsten att trola bort en av världens största sjöar

Av det centralasiatiska innanhavet Aralsjön återstår idag inte mycket, bortsett från förgiftade träskmarker. Två nya böcker reder ut "det blå havets" tragiska öde, som framstår som ett av historiens värsta exempel på storskalig miljöförstörelse.

Den 25 juli 1848 kastade kapten Alexej Butakov med besättning loss från Raim, ett ryskt fort vid Syr-Darja-floden. I sommarhettan seglade de ned mot den havsliknande insjö som floden mynnade i och som bildade gräns mellan de kazakiska stäpperna i norr och det för ryssarna i stort sett okända Chivariket i söder. Butakov och hans män ägnade resten av sommaren åt att utforska sjön. De kartlade dess kuster, mätte dess djup och bedrev geologiska och botaniska studier. De kom fram till att sjön var närmare 70 000 kvadratkilometer stor, tolv gånger större än Vänern.

Vågorna gick ofta höga och vid fler än ett tillfälle höll expeditionen på att duka under i stormarna som med jämna mellanrum tornade upp sig från ingenstans. Men männen häpnade också över sjön som naturupplevelse. När solen gassade glittrade vattenytan i en mystisk ljusblå nyans; inte för inte kallades sjön i folkmun för det "blå havet". Det myllrade av fisk och sjöfåglar och Butakov beskrev fascinerat de små pelikanerna som höll till i strandbrynet. Den ukrainske konstnären Taras Sjevtsjenko, som deltog i expeditionen, förevigade kustlandskapen i en serie skisser.

140 år senare, i november 1988, var det återigen dags för en rysk expedition att besöka det centralasiatiska innanhavet. Gruppen bestod av forskare och journalister och leddes av reportern Grigorij Reznitjenko. Raim hade nu växt upp till en stad på knappt 50 000 invånare som fått namnet Aralsk. Men till skillnad från sin föregångare kunde Reznitjenko inte färdas med båt, ty Syr-Darja-floden hade så gott som upphört att existera. Och av det "blå havet" återstod inte mycket. Vattenytan hade sjunkit med omkring 15 meter och sjön hade därmed krympt ihop till oigenkännlighet. Det lilla som återstod hade slammats igen. Fauna, flora och landskap hade förstörts till oigenkännlighet. Fisket, som bildat bas för Aralsks uppblomstring, hade i princip upphört. Här och var längs kusten hade underliga, illaluktande saltsjöar uppstått. "Vi försökte närma oss vattnet", rapporterade Reznitjenko, "men det var omöjligt – det är ett träskliknande, salt marskland. Och det finns ingen vegetation någonstans – landet ligger indränkt i gifter."

Idag framstår Aralsjöns tragiska öde som ett av de värsta exemplen på storskalig miljöförstörelse, inte bara i Sovjetunionen, utan globalt. Sjön har blivit en ikon för människans högt utvecklade förmåga att totalförstöra sin omgivning. "Centralasiens Tjernoby!" har det kallats, havet som försvann.

Hur kunde det hända? Liksom i fallet Tjernoby! har diskussionen pågått länge. Men det är först nyligen som de riktigt intressanta böckerna i ämnet börjat komma ut. De bästa hittills är den tyska historikern Julia Obertreis tegelesten "Imperial desert dreams: Cotton growing and irrigation in Central Asia 1860–1991" (V&R Unipress) och amerikanskan Maya K Petersons "Pipe dreams: Water and empire in Central Asia's Aral Sea basin" (Cambridge University Press). Båda bygger på mångårig forskning i ryska och centralasiatiska arkiv. Redan titlarna skvallrar om att vägen mot katastrofen har kantats av storslagna drömmar om en gyllene framtid, och att den koloniala dimensionen spelat en framträdande roll. Men historien är mer invecklad än så.

För att förstå Aralsjöns tragedi, menar både Obertreis och Peterson, måste vi gå långt tillbaka i tiden: till den ryska expansion mot söder som kapten Butakovs expedition var ett led i. Som ett resultat av denna imperialism

En övergiven fiskebåt där Aralsjön en gång låg, nära en före detta kustort i Kazakstan. Foto: Sergey Ponomarev/AP

kom de tidigare självständiga muslimska rikena längs Sidenvägen att inlemmas i Tsarryssland. En ny rysk provins, Turkestan, skapades. För att dra maximal ekonomisk nytta av territoriet lanserade regeringen i St Petersburg en strategi som för all framtid skulle komma att förändra denna del av världen. Den gick ut på att det traditionella jordbruk som bedrevs i regionen skulle överges för att ge plats för bomullsplantager. Ryssland hade nämligen problem med att säkra sina växande bomullsbehov. Landet importerade så gott som all bomull från utlandet, i huvudsak från USA, där bomullen odlades av slavar i sydstaterna. När amerikanska inbördeskriget (1861–65) bröt ut kom importen till Ryssland av sig. Framtiden tedde sig osäker och regeringen bestämde sig för att göra sig importberoende och i stället odla egen bomull. Centralasien åtnjöt ett varmt klimat som passade utmärkt för ändamålet. De nya kolonierna i söder, tänkte sig regeringen, skulle förse kejsardömet med bomull, och i gengäld skulle Ukraina, Kaukasus och centrala Ryssland förse Turkestan med spannmål.

Ett problem i sammanhanget var avsaknaden av moderna transportmedel. Färdigställandet av Suezkanalen 1869 inspirerade ryska visionärer. Bland annat föreslogs att den stora Amu-Darja-floden, som liksom Syr-Darja mynnade i Aralsjön, kunde förbindas med Kaspiska havet. Det skulle i så fall ha möjliggjort båttransporter hela vägen från Moskva till Turkestan, via Volgafloden och Kaspiska havet. Visionen förverkligades dock inte. I stället löstes transportproblemet genom att nya järnvägslinjer anlades.

Men Amu-Darjas och Syr-Darjas massiva vattenflöden lockade inte bara transportidkare. De var också nyckeln till ett framgångsrikt jordbruk. De ryska erövrarna fann att Sidenvägsöaserna hade byggt komplexa vattensystem som ledde ut flodvatten och näringsrikt slam över åkrarna, ungefär som i det forna Egypten. Ryssarna bestämde sig för att modernisera och kraftigt expandera dessa system. Mer bevattning skulle ge mer bomull. Amu-Darja och Syr-Darja skulle inte tillåtas flyta "fruktlöst" mot Aralsjön, som någon uttryckte det. Allt vatten som flödade ned från Pamir och Alataubergen borde komma nationen till godo.

Den förste att på allvar ta sig an denna utmaning var den excentriska storfursten Nikolaj Konstantinovitj Romanov (1850–1918), tsarens kusin, som efter en sexskandale med en amerikanska förvisats till Tasjkent 1881. Den tekniskt bevandrade prinsen åtnjöt ett fortsatt stort apånage, som han under 1880- och 1890-talen entusiastiskt investerade i storslagna vattenbyggnadsprojekt, särskilt

längs Syr-Darja, i syfte att "ge liv åt den vattenlösa öknen". Vid sekelskiftet tog sedan centrala ryska myndigheter vid. Förutom att bygga nya bevattningssystem uppmuntrade de bönderna i de bevattnade områdena att avstå från produktion av vete, ris, frukt och grönsaker och istället odla bomull. Kraftiga bventioner och skattelättnader banade väg för en subventionerad bomullsfeber i Turkestan åren innan världskrigets utbrott.

Bolsjevikerna, när de väl kom till makten, bröt inte med dessa strävanden. Tvärtom tog de sig för att, med brutala metoder, förverkliga de tsarryska visionerna. För konstruktionen av den stalinistiska, 270 kilometer långa Ferganakanal tvångsrekryterades hundratals arbetare. Trots att nästan ingen modern teknik användes stod kanalen klar efter endast 45 dagar. Den märkliga bedriften inspirerade en mängd liknande projekt. 1954 började poststalinistiska vattenbyggare gräva ut den epokgörande Karakumkanalen, som ruskade liv i 1800-talsidéerna om en konstgjord vattenväg, tvärs genom öknen, mellan Amu-Darja och Kaspiska havet. Andra tidstypiska projekt handlade om dammbyggen och vattenreservoarer. Uppe i de kirgisiska bergen uppfördes exempelvis den väldiga Toktoguldammen, vars främsta syfte var att reglera vattentillförseln till bomullsregionerna nedströms.

Dessa projekt gav helt nya utvecklingsmöjligheter för den sovjetiska bomullsindustrin och 1980 producerades i Centralasien mer bomull än någon annanstans i världen. Men biverkningarna var förödande. Enorma vattenvolymer leddes ut över bomullsodlingarna och allt mindre vatten blev kvar i själva floderna. Vid 1970-talets början kom de första rapporterna om allmän vattenbrist. I städerna var tillgången till dricksvatten inte längre självklar. Det vatten som faktiskt fanns att tillgå var kraftigt förorenat av de gödningsmedel och kemikalier som användes på bomullsplantagerna. Aralsjön och samhällena längs dess kuster drabbades värst, eftersom de låg längst "ned" i systemet. Snart låg Amu- och Syr-Darjas flodbäddar helt uttorkade. I slutet av 1970-talet kunde invånarna i det uzbekiska fiskesamhället Mujnak, beläget på Aralsjöns södra strand, observera hur sjön avlägsnades sig från dem, undan för undan, samtidigt som sanddyner drev in och begravnade deras hus. Det som återstod av det "blå havet" fylldes av gifter och mineraler. I kustlandet rapporterades mot slutet av 80-talet om en kraftig ökning av cancerfall och tyfoidfieber. Spädbarnsdödligheten var högst i hela Sovjetunionen.

Det fanns en tänkbar, storslagen lösning på krisen. Den tog formen av ännu en kanal, mäktigare än någon annan som ditintills byggts. Kanalen skulle förse Centralasien med friskt vatten från Sibirien. De sibiriska floderna skulle "vändas" så att de inte flödade norrut mot Ishavet, utan söderut mot Centralasien och Aralsjön. Under åren kring 1980, skriver Julia Obertreis, arbetade över 120 sovjetiska forskningsinstitut på förberedelserna för detta projekt. Det hela kom så småningom av sig till följd av budgetåstramningar i Moskva. Projektet kritiserades dessutom av ryska nationalister, som såg det som ett hot mot den urryska naturen i norr. De hade inte mycket till övers för "asiaternas" vattenbehov. Över huvud taget hamnade vattenfrågan på flera sätt i centrum för en kulturellt, religiöst och etniskt färgad konflikt mellan nord och syd.

Efter Sovjetunionens kollaps har många velat rädda Aralsjön. Miljontals dollar har pumpats in i en mängd biståndsprojekt. Men än så länge är det tveksamt om det går att tala om en vändning till det bättre. Snarare sällar sig Butakovs och Sjevtsjenkos "blå hav" till de magiska platser på vår jord som förstörts för alltid, som ryckts ifrån oss för gott – likt en skövlad urskog, ett skändat tempel, en sönderbombad stad. Det är där vi befinner oss på 2000-talet: i undergångens skuggland.

Per Högselius

Per Högselius

Historiker och författare, utgav tidigare i år essäboken "Döden på stranden" (Ellerströms) understrecket@svd.se